

УДК 911.375

Воловик В. М.

**ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК
ПОДІЛЛЯ**

У статті розглядаються особливості структури польських культурних ландшафтів містечок Поділля. Виділені загальні закономірності формування маєткових, фортифікаційних та промислових ландшафтів, їх етнокультурні риси та особливості господарювання.

Ключові слова: культура, етнокультура, містечко, культурний ландшафт, поляки.

В статье рассматриваются особенности структуры польских культурных ландшафтов местечек Подолья. Выделены общие закономерности формирования

усадебных, фортификационных и промышленных ландшафтов, их этнокультурные черты и особенности хозяйствования.

Ключевые слова: культура, этнокультура, местечко, культурный ландшафт, поляки.

The article discusses features of the structure of Polish cultural landscapes small towns Podillya. Selected general regularities of the formation of goods, fortifications and industrial landscapes and their ethno-cultural characteristics and economic characteristics.

Keywords: Culture, Ethnic culture, camp, cultural landscape, the Poles.

Актуальність досліджень. В містечках Поділля збереглися замки, панські садиби, палаци, костели, які були етнокультурним ядром ландшафтів містечок та внесли значний вклад в українську, польську та загальноєвропейську культуру. Містечка сформували селитебну мережу, яка одночасно виконувала белігеративну функцію. Наприклад, у Яна Замойського, від Паволочі до Тернополя входило до 110 містечок, майже 200 сіл, діяв сторожовий загін, який захищав від набігів татар.

Аналіз досліджень і публікацій. Детальний аналіз публікацій проведено у праці «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля» [1]. Крім цього, на початку ХХІ сторіччя з'являються публікації присвячені дослідженню польських маєтків та палацово-паркових комплексів, замків та фортець. О.Я. Мацюк у праці «Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні» розробив туристично-краєзнавчі маршрути, пов'язані з польськими фортифікаційними ландшафтами. У праці І.Д. Родічкіна «Старовинні маєтки України» здійснено опис маєтків Поділля: Тульчинського; описані сади та парки, створені Д.Міклером (садиба у П'ятничанах, палац у Мурованих Курилівцях, парки в Ободові, Степанівцях, Стрижавці, Ковалівці, Макові, Серебринці); маєток у Немирові. У праці багато фотографій, які відображають ретроспективний ряд змін у маєтках, є плани та карти. У книзі «Замки та фортеці» є описи польських фортифікаційних споруд, проаналізовано їх сучасний стан у 31 населеному пункті Тернопільської та Хмельницької областей [1].

Результати досліджень. У структурі польських культурних ландшафтів містечок найпоширенішими були: маєткові, фортифікаційні, промислові.

Ландшафтна структура маєтків. Маєтки – палацово-паркові ансамблі, є унікальним етнокультурним явищем і суттєво вплинули на соціально-економічні, історико-культурні процеси Поділля. Маєтки ХVІІІ – ХІХ ст. були осередками польської культури, інтенсивного сільського господарства.

У містечках та селах Поділля з ХVІ ст. під впливом польської етнокультури, формуються маєткові ландшафти: «Галиційський помещикъ живет по большей части очень, пышно, въ роскошныхъ палацахъ и усадьбахъ» [1]. Вибір їх розташування пов'язаний з пейзажною композицією: споруди та ландшафти були єдиним цілим. У маєтках та садибах переважали прості пейзажні композиції, у яких органічно поєднувались селитебні комплекси з мальовничими ландшафтами (схили пагорбів, долини річок та озер).

З 1667 р. після підписання Андрусівського договору, у Поділлі формується відповідний польський «образ» місця, архетип, де селитебна мережа сформувалась на основі замків, фортець, маєтків, оточених селами та

містечками.

Особливістю етноструктури містечкових маєтків Поділля було те, що різні верстви представлені різними етноконфесійними конвіксіями. Так, найчисельнішими були автохтони-українці, переважно селяни, які оселялись на периферії містечка. Міщанськими правами серед мешканців польських маєтків користувалися, переважно, євреї, а дворянськими – поляки, які формували квартали з відповідною ландшафтною структурою.

Типова структура маєтку (садиби): панський будинок з господарськими спорудами, впорядкований парк (або садові ландшафти), оранжереї, виноградники, городи, ставки, басейни (рис. 1, 2); іноді створювали ландшафтно-техногенні системи: водограї, водоспади, водні каскади. Садиби як правило мали декоративний елемент – став або розташовувались біля річки. Окрім декоративного значення шквальні ландшафти мали і практичне значення. У ставках розводили карпа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку.

Важливу роль у господарстві власника садиби відігравали млини. Без них не працювали гуральні, пивоварні, ускладнювалась відгодівля худоби. Млини ставили при ставках, як правило, при боці греблі, для того, щоб млин не трусив греблю і до нього було зручніше під'їжджати. У великих млинах (Старокостянтинів, Самчики) окремі вали використовувались для сукновальні і ступи. На великих ставах і річках ставили декілька млинів. Млини були власністю поміщика, але знаходились у спадковому володінні мірошників.

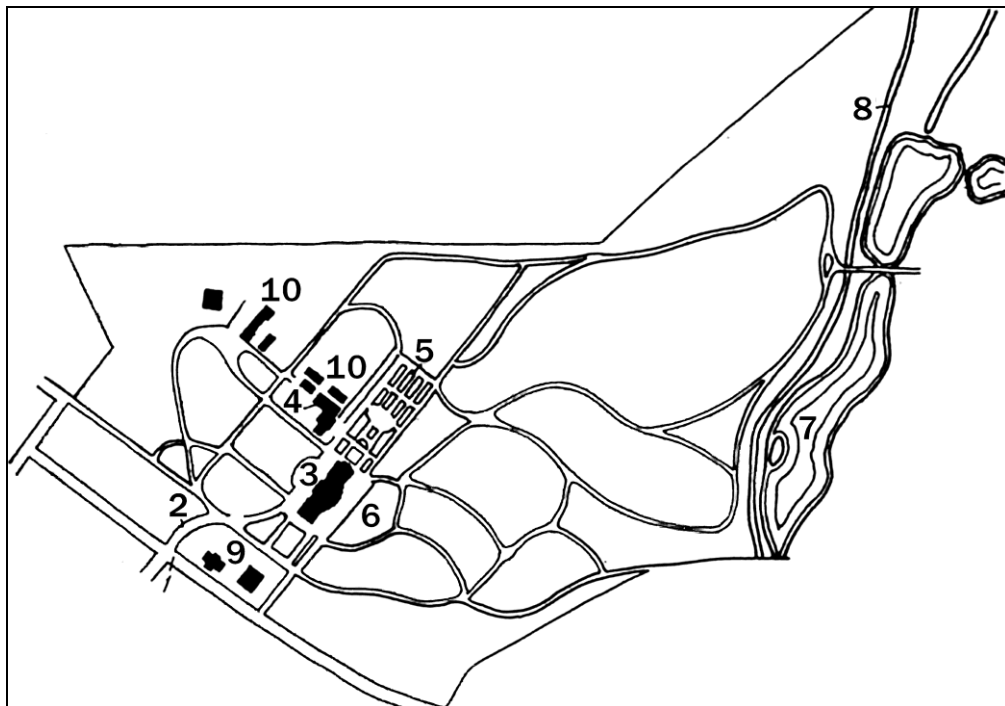

Рис. 1. План садиби у м. Немирів:

1 – вхід; 2 – головна алея; 3 – палац; 4 – манеж; 5 – ділянка партеру; 6 – центральна галявина; 7 – ставок; 8 – канал; 9 – житлові будинки; 10 – господарські споруди.

Садибне сільськогосподарське виробництво походить від європейської сільськогосподарської культури, де застосовувались передові технології та

новітня техніка у рільництві, у стайнях маєтків вирощували високопродуктивні породи коней, створювали конезаводи. Польське дворянське землеволодіння у містечках Подільської губернії складало 46,8 % від загального. Серед найбільших землевласників: О. О. Садовський (м-ко Оринин, 3037 десятин землі), Л. Л. Садовський (м-ко Балин, 1639 десятин), О. Я. Заліський (м-ко Кузьмин, 1770 десятин), Ф. Г. Грохольський (м-ко Стрижавка, 4735 десятин), К. К. Потоцький (м-ко Печара, 1482 десятини), С. Й. Холоневський (м-ко Зятківці, 3893 десятини) тощо. Якщо врахувати родинне землеволодіння, окремі польські магнати мали колосальні містечкові латифундії: Собанські – 17498 дес. землі, Юрьевичі – 9533 дес. тощо.

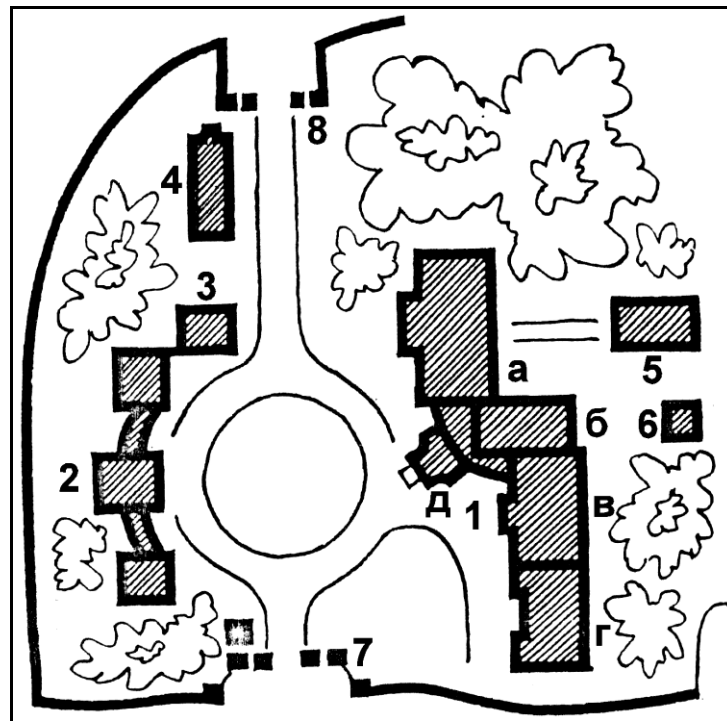

Рис. 2. Генеральний план садиби Антоніни:

1 – палац (а – палац XVIII ст.; б – книгозбірня 1803 р.; офіцина 1803 р.; г – кухня, служби 1899 р.; д – парадний під'їзд 1905-1908 рр.); 2 – стайні та офіцина; 3 – манеж; 4 – возовня; 5 – оранжерія; 6 – каплиця; 7, 8 – ворота із загорожею.

У XIX ст., на Поділлі будівництво садиб не припинилось, але стало скромнішим і одночасно набуло інших рис, зумовлених змінами в архітектурних рішеннях. Однією з найцікавіших є садиба Комара у м. Мурованих Курилівцях Вінницької області, до якої, крім палацу, входили флігель, стайні та міст, розташовані посеред пейзажного парку, створеного Д. Міклером. Садиба збудована у 1805 р., у центральній частині триповерховий палац. З боку парку, на рівні першого поверху були влаштовані галерея на стовпах і тераса зі склепінчастим перекриттям.

На пагорбі, посеред парку над Південним Бугом у м. Стрижавці розташований палац графа М. Грохольського – геометрично чітка двоповерхова

споруда з мезоніном, перед яким був розташований шестиколонний портик, піднятий на аркаді. Значною була садиба І. Витославського у Чернятині Вінницької області, збудована 1830 р. та розташована у пейзажному парку, створеному у 1814 р. А. Міклером.

Фортифікаційні ландшафти. На Поділлі поширені зразки польської оборонної архітектури. Типова структура белігеративних ландшафтів представлена системою укріплених замків, які здебільшого включали систему стін з вежами і житловими приміщеннями як для власника з родиною, так і для гарнізону. Житлові споруди на території замків здебільшого були дерев'яними.

Укріплення XVI-XVIII ст. поділяли на: замки і фортеці, міські укріплення; монастирі-фортеці; храми з оборонною функцією. Земляні вали (земляні або дерев'яно-земляні) та рови були складовими бастионних укріплень. У Галичині були поширені репрезентативні магнатські замки, у яких головною функцією було проживання.

Фортифікаційні ландшафти Поділля були двох типів: а) замки, в яких оборонність була головною метою, а мешкання – другорядною; б) замки, які поєднували житлову й оборонну функції. Замки першого типу поширені у Вінницькій та Хмельницькій області, другого – у Тернопільській. Головне призначення замків Поділля була оборона локальних територій, на що вказує у своїй праці О. Мальченко. У Поділлі, яке страждало від татарських набігів (пов'язано з Чорним та Кучманським шляхами), виник своєрідний селитебний тип – *містечко-фортеця*. За функціональністю вони подібні до фортець-міст, які будували у Палестині у XII сторіччі. Містечко-фортеця виконувало функції захисту людей як у містечках, так і селян на прилягаючих територіях.

Певну специфіку отримали оборонні споруди розташовані у Східному Поділлі, у зоні контакту з татарами. У 30-40-х роках XVI сторіччя з'являються нові дерев'яні фортеці та модернізуються муровані. Будівельним матеріалом були дерево та земля, у Середньому Побужжі переважало дерево. Самі по собі недовговічні дерев'яні конструкції, ще й часто знищувалися внаслідок татарських нападів. Відбувався безперервний процес реконструкції та знищення белігеративних ландшафтів, який потребував багато деревини, що зменшувало площу лісових ландшафтів. Чимало осад на подільському кордоні уряд визнав містами, беручи до уваги наявність замку. Західна частина поселень включала Хмельницьку область та Побужжя. Стародавня осада Рів (Бар) виступає як замок на початку XV сторіччя, а місто Бар з'явилося через сторіччя після знищення містечка Рів. Польські землі Західного Поділля теж розширюються: заселяються бідною шляхтою і відбудовуються селища, замки, села і містечка. Зможні польські пани споруджують і відбудовують фортеці і замки, заселяють пустки, засновують костьоли. На засадах Магдебурзького права (1448-50 рр.) самостійність отримують містечка Чортків (1522), Бережани (1530), Тернопіль, Гусятин (1550).

Кожні десять років дерев'яні фортифікації необхідно було ремонтувати. Майже всі укріплені поселення Східного Поділля були розташовані поблизу лісових масивів, які служили природним сховищем від татаро-монгольських завойовників. До середини XVII ст. кількість придатної для побудови

фортифікацій деревини почала зменшуватися. Темпи відновлення лісів відставали від будівельних потреб. У люстрації Уланівського староства вказувалось, що міські і замкові фортифікації були відновлені в 1615 р. і на будівництво возили деревину із загальних дібров, оскільки Уланівські вже були спустошені.

З середини XVI ст. у володіння польської родини Сенявських перейшов замок Меджибіж. Нові власники перетворили його на один з найміцніших приватних оборонних замків прикордонних воєводств Поділля. У цей період кількість королівських замків навіть зменшується. Зростання кількості замків припадає на 60-ті роки XVI сторіччя. У 1550 р. Мацей Влодек побудував фортифікації у Плоскирові (суч. Хмельницький), який отримав у спадкове володіння.

У XV-XVI ст. подільські містечка набули рис цілісних фортець. У виборі місця при створенні фортифікаційних споруд користувались певними вимогами:

- для замку завжди вибирали найвище місце (висока скеля, нагірна частина височини, верхня частина схилу річкової долини) по сусідству з містечком. Наприклад, у 1570 р. замок в Уланові збудовано «на корси суранут» (на насипному горбі). Іноді для створення замку за основу використовували вали старого городища;

- замки та фортеці у містечках регіону будували з врахуванням місцезосташування по відношенню до водних перешкод. Їх типологію можна простежити за картою України Г. Боплана. Найчастіше містечкові та фортифікаційні ландшафти були розташовані при злитті двох і більше річок, на островах у руслі, на високому схилі меандру річкової долини, по сусідству з озером або великим ставом (рис. 3). У люстрації Уланова від 1615 р. вказано про «...стави, які місто і замок з трьох сторін обнімають...» [1].

У межах Західного Поділля (Тернопільська, Хмельницька області) збереглось майже 500 середньовічних фортифікаційних споруд: фортець, замків, оборонних церков, частина з яких є результатом діяльності польської етнокультури. Завдяки свої розмірам замки та фортеці досі є етнокультурними центрами міст та містечок регіону.

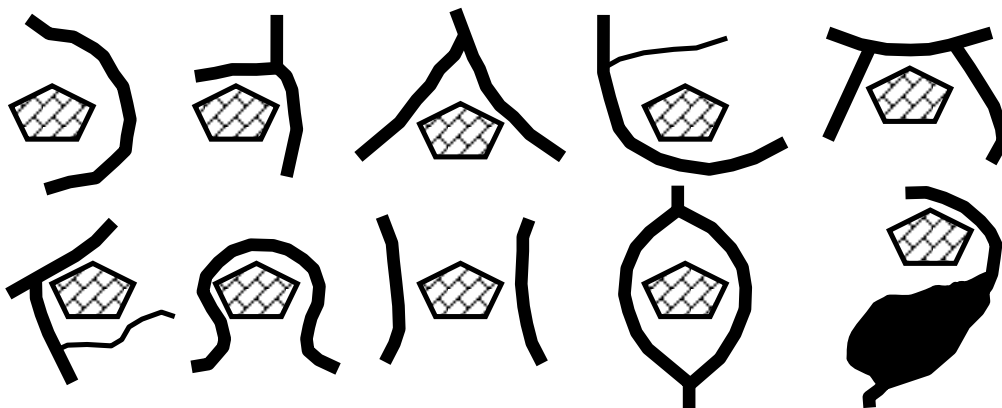

Рис. 3. Розташування фортифікаційних споруд поблизу водних комплексів

Промислові ландшафти, сформовані під впливом польської етнокультури представлені фабриками та заводами: сально-свічкові заводи, цегельні, цукрові заводи, броварні, гуральні, суконні фабрики, тютюнові фабрики. Частину заводів та фабрик польські поміщики здавали в оренду євреям. На рубежі XVIII-XIX ст., функціонували суконні фабрики у містечках Миньківцях (поміщика Мархоцького), Пиляві (поміщика Чернецького), Ярмолицях (поміщика Орловського), Тульчині (графа С. Потоцького). На території промислових ландшафтів, у межах польських маєтків, функціонували гуральні та броварні. Наприкінці XVIII сторіччя у Меджибожському ключі було 52 гуральні, з них 20 – у містечку Меджибожі (18 з них – в оренді у євреїв); у Летичівському старостві – 29 гуралень, з них 17 – у Летичеві [1].

Висновки. Мережа польських маєткових комплексів формувалася як під впливом природно-географічних і урбаністичних, так і суспільно-економічних чинників. Більшість садибно-паркових комплексів формувалася у подібних природних умовах, переважно на слабкопогорбованих ландшафтах.

Різноманітність маєткових комплексів зумовлена наявністю двох шляхів розвитку: 1) (з кінця XVIII ст.) відбувалась реконструкція комплексів оборонного типу у тип репрезентативної садиби і закладенням садів; 2) (перша половина XIX ст.) полягав у формуванні садибно-паркового комплексу як якісно нового типу житла заможних родин.

Польські маєтки склались з трьох частин: житлової, господарської та ландшафтної (паркової). Природним каркасом маєтку був рельєф: слабко розчленований – житлова та господарська частини; слабко- та середньорозчленований – паркова частина. У східній Галичині, у великих маєтках (площею понад 21 га) парк створювався як пейзажний, у середніх (10-21 га) – парк був пейзажним або комбінованим, у малих (до 10 га) – комбінований парк, дрібні садиби (до 0,5 га) мали лише окремі елементи озеленення ландшафту.

Особливою цінністю культурних ландшафтів Поділля є «меморіальність» польських маєтків, садиб, палацово-паркових комплексів, пов'язаних з відомими представниками локальної культури. Садибні ландшафти (як тип етнокультурних ландшафтів) відігравали значну роль у житті її власника, пов'язуючи його з малою Батьківщиною. Садиба садово-паркові ландшафти відбивали історію формування родини, а сакральні ландшафти (садибна церква з спеціальним мавзолеєм) – історію роду. Фортифікаційні ландшафти мають не лише мистецьку та наукову цінність, оскільки відображають розвиток польського оборонного будівництва, а й історичне та історико-меморіальне значення.

Польські садибні та фортифікаційні комплекси регіону мають значний культурний потенціал і можуть бути основою для створення історико-культурних та архітектурних заповідників, художніх та народних музеїв.